

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Agnès Xénaki - Sakellariou : *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis* (Études Crétoises X, Paris, 1958).

Ἡ σειρά τῶν Études Crétoises, τὴν ὁποίαν ἐκδίδει ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, παρουσίασε τελευταίως τὴν ἀνωτέρω ἔργασίαν τῆς κ. Ἀγνῆς Ξενάκη - Σακελλαρίου, ἀποτελοῦσαν συστηματικὴν δημοσίευσιν τῶν σφραγίδων τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατροῦ κ. Στυλιανοῦ Γιαμαλάκη. Ὅθτι ἓν τῶν σημαντικωτέρων τμημάτων τῆς Συλλογῆς γίνεται τώρα διὰ πρῶτην φορὰν ἐν τῷ συνόλῳ του προσιτὸν εἰς τοὺς ἐπιστήμονας. Τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀριάν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου ἐπραγματοποίησεν ἡ Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, χάρις εἰς τὸ θερμὸν ἐνδιαφέρον τοῦ διευθυντοῦ της κ. G. Dauk. Εἶναι εὐτύχημα ὅτι τὸ σύγγραμμα προέρχεται ἐξ ἐπιστήμονος εἰδικευθείσης ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν μελέτην τῶν κρητομυκηναϊκῶν σφραγιδολίθων καὶ ἐξοικειωθείσης πρὸς τὰ ἀποκτήματα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Ἡ μακρὰ ἔργασία τῆς κ. Ξενάκη διὰ τὴν ἐπανέλθεισιν τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἡ ἔργασία της διὰ τὴν ταξινόμησιν τῶν σφραγίδων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου μετὰ τὸν πόλεμον, αἱ σπουδαί της εἰς τὸ Παρίσι, αἱ ὁποῖαι τῆς ἐπέτρεψαν νὰ ἀποκτήσῃ εὐρείαν εἰκόνα τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν — ἀπαραίτητον διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ — καὶ ἡ μελέτη τῶν συλλογῶν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης ἀπετέλεσαν λαμπρὰν προπαρασκευὴν διὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν σφραγίδων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, τὴν συγκριτικὴν ἀντιπαραβολὴν των πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἀποκτήματα ἄλλων Μουσείων καὶ πρὸς τὰ δεδομένα τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν. Καρπὸς τῆς μακρᾶς καὶ μεθοδικῆς αὐτῆς ἔργασίας εἶναι τὸ παρὸν βιβλίον, διὰ τὸ ὁποῖον ἡ συγγραφεὺς ἔλαβε τὸ δίπλωμα τῆς École de Hautes Études.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἡ κ. Ξενάκη - Σακελλαρίου ἀναπτύσσει τὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε, καὶ ἐκθέτει τὴν κατὰ τὰ πορίσματά της ἐξέλιξιν τῆς σφραγιδογλυφίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Δέχεται τὴν ἄποψιν, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξε διὰ πρῶτην φορὰν κυρίως ὁ καθηγ. Fr. Matz, ὅτι τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ Evans, τὸ βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς κεραμικῆς, δὲν ἰσχύει διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν σφραγίδων, καὶ προτείνει ἐν σύστημα¹, βασιζόμενον ἐπὶ τῆς μελέτης τῶν συνόλων σφραγίδων τῶν

προερχομένων ἐκ σαφῶν ἀνασκαφικῶν στρωμάτων. Οὕτω διακρίνει μίαν ἐποχὴν «προανακτορικήν» (ΠΜ ΙΙ - ΜΜ Ι) γνωστὴν κυρίως ἐκ τῶν τάφων τῆς Μεσαράς, Γουρνῶν, Κράσι, Βοροῦ, Σφουγγαρά, ἐκ Τραπέζας, ἐκ τινῶν τάφων τοῦ Μόχλου καὶ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος τελευταίως ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος τάφου τῆς Μαρωνιάς. Παρατηροῦσα ὅτι εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις ὁμοῦ μὲ τὰς σφραγίδας εὐρέθησαν διάφορα καὶ προφανῶς ἀσύγχρονα εἶδη κεραμεικῆς καὶ ὅτι ἡ ἀκριβεστέρα χρονολογικὴ κατάταξις τῶν σφραγίδων δυσχεραίνεται ἔνεκα τούτου, δέχεται πάντως καὶ μίαν σχετικὴν «στασιμότητα» εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν σφραγίδων καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς προανακτορικῆς περιόδου. Μόνον διὰ τὴν Ἁγίαν Τριάδα καὶ τὸν τάφον Β τοῦ Πλάτωνα (ὁ ὁποῖος ὅμως ἀσφαλῶς κατέρχεται μέχρι τῆς ΜΜ Ιβ, ἐπομένως μέχρι καὶ τῆς παλαιονακτορικῆς φάσεως) δέχεται μίαν «ἀνανέωσιν» καὶ «ὠρίμανσιν» τοῦ προανακτορικοῦ ρυθμοῦ. Ἴσως ἂν δεχθῶμεν ὀριστικῶς (βάσει καὶ τῶν νέων ἀνασκαφῶν τῆς Λεβήνης) ὡς ἀνυπαρκτον τὴν ΠΜ ΙΙΙ περίοδον, ἐξηγεῖται εὐκολώτερον ἡ καθυστέρησις αὕτη τῆς ἐξελίξεως τῶν σφραγίδων εἰς τὰς συνεχόμενας καὶ ὄχι πολὺν χρόνον καλυπτούσας περιόδους ΠΜ ΙΙ - ΜΜ Ια.

Εἰς τὴν ἐπομένην περίοδον τὴν χαρακτηριζομένην ὡς «ἐποχὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων», ἀνήκουν σφραγίδες προερχόμεναι ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Μαυροσπήλιου, Ἁγίου Ἡλίου, ἐκ τοῦ Ἱερογλυφικοῦ Συνόλου τῆς Κνωσοῦ καὶ ἐκ Φαιστοῦ. Αὗται εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὸν καμαραϊκὸν ρυθμὸν, ἀλλὰ τὰ ἀκριβῆ ὄρια ἐνάρξεως καὶ λήξεως τῆς περιόδου δὲν δύνανται κατὰ τὴν συγγραφεὰ νὰ καθορισθοῦν.

Ἡ ἀκολουθοῦσα φάσις «τῶν δευτέρων ἀνακτόρων» καθορίζεται βάσει τῶν σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων ἐκ τῶν Temple Repositories καὶ τῆς Οἰκίας τῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ, ἐξ Ἁγίας Τριάδος, Ζάχρου, Σκλαβοκάμπου, Σφουγγαρά καὶ Καλυβίων, καὶ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς κεραμεικὰς φάσεις ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ ΙΙΙα.

Ἐπεται ἡ «μετανακτορική» φάσις, ἡ ἀκολουθοῦσα τὴν τελικὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων (1400 π. Χ.), εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν δύο κυρίως σύνολα σφραγίδων, τῶν Γουρνῶν καὶ Ἐπισκοπῆς.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζει ἡ συγγραφεὺς ἐκάστην ἐποχὴν κεχωρισμένως, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν σχημάτων τῶν σφραγίδων καὶ τῶν θεμάτων. Ἡ προανακτορικὴ περίοδος χαρακτηρίζεται ἐκ τῆς χρήσεως μαλακῶν λίθων, ἐξ ὀρισμένων γεωμετρικῶν ἢ πλαστικῶν ἢ καὶ ἐνίοτε σχεδὸν ἀ-

¹⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ ἀναπτυθέντος γενικώτερον ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος νέου χρονολογικοῦ συστήματος εἰς ἰδιαιτερον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ Chr. Zervos, L' art de la Crète néolithique et Minoenne, La chronologie minoenne, σελ. 511 ἐξ.

μόρφων σχημάτων και εκ της απλότητας των γραμμικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θεμάτων. Ἐμφανίζεται ὅμως ἤδη ἡ σπείρα — σπανιώτερα εἶναι τὰ φυτικά θέματα και—ἐπὶ τῶν πρισμάτων κυρίως—οἱ ἄνθρωποι και τὰ ζῶα. Ἡ σύνθεσις ἀπουσιάζει· μόνον πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ἐμφανίζεται ἡ «περιστροφικὴ» διάταξις τῶν θεμάτων. Ἀπαριθμοῦνται τέλος (σελ. XV) τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παρατηρουμένης εἰς τὰς θόλους τοῦ Πλατάνου και τῆς Ἀγ. Τριάδος «ῶριμάνσεως».

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων ἀρχίζει ἡ κατεργασία τῶν σκληρῶν λίθων—χωρὶς νὰ παύσῃ ἡ χρῆσις τοῦ στεατίτου—και βελτιοῦται ἡ τεχνικὴ. Νέα σχήματα εἶναι ὁ δίσκος και ὁ πεπιεσμένος κύλινδρος. Τὰ σπειροειδῆ θέματα ἐξακολουθοῦν, ἐμφανίζονται και τινὰ ἀπλὰ γραμμικὰ θέματα ὡς ἡ «ἀρχιτεκτονικὴ πρόσοψις», οἱ κύκλοι με κεντρικὴν στιγμὴν, τὰ ἱερογλυφικά, ἀλλὰ κυρίως ἀυξάνονται αἱ παραστάσεις, περιλαμβάνουσαι ἄνθρωπους, πτηνά, ζῶα, φυτά. Ἡ σύνθεσις πλουτίζεται, μὴ περιοριζομένη πλέον εἰς τὴν ἀπλὴν «ἀντιπαράθεσιν» τῶν μορφῶν. Ἐνίοτε ἔχομεν δλοκλήρους σκηνὰς ζωῆς ὡς και ἀπόδοσιν τοῦ τοπίου.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν δευτέρων ἀνακτόρων συνεχίζονται και ἀναπτύσσονται ἀκόμη περισσότερο τὰ ἐπιτεύγματα τῆς προηγουμένης περιόδου. Ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότης, ἡ ζωηροτέρα προβολὴ τῆς προσωπικότητος, συμπίπτουν με αὔξεισιν τῆς παραγωγῆς σφραγιδολίθων και πλουτισμὸν τῶν θεμάτων. Ἡ γενικὴ ἀκμὴ τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ ὀδηγεῖ εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς σφραγιδογλυφίας. Κυριαρχοῦν οἱ σκληροὶ και ἡμιπολύτιμοι λίθοι, τὰ φακοειδῆ και ἀμυγδαλοειδῆ σχήματα, σπανίζουν οἱ κύλινδροι. Ἡ συγγραφεὺς διακρίνει τέσσαρας διαφόρους ρυθμοὺς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν δευτέρων ἀνακτόρων. Τὸν «φυσιοκρατικὸν» (ἀπόδοσις τοῦ ὄργανισμοῦ, ἐλευθερία κινήσεως, χάρις), τὸν «διακοσμητικὸν ἀνακτορικὸν», ὁ ὁποῖος συμπίπτει με τὴν ΥΜ ΙΙ κερραμεικὴν και τείνει πρὸς τὴν σχηματοποίησιν με ἐξαιρετικῶς διακοσμητικὰ ἀποτελέσματα, τὸν «σηματικὸν λαϊκὸν ρυθμὸν», παρατηρούμενον κυρίως εἰς λίθους ἐκ στεατίτου προχείρως ἐπεξεργασμένους, και τέλος τὸν «ἀποτροπαϊκὸν» ρυθμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ συγγραφεὺς ἐντάσσει λίθους με παραστάσεις ἀγγείων, ἀετῶν, ἰχθύων, παραγομένους «en série», με συμβατικὴν ἐργασίαν και πυκνὴν χρῆσιν στιγμῶν, κύκλων και μνησίων. Κύριοι τύποι προελεύσεως τοῦ «φυσιοκρατικοῦ» ρυθμοῦ τὰ Temple Repositories, ἡ Ἁγία Τριάδα και ὁ Σκλαβόκαμπος, τοῦ «ἀνακτορικοῦ» τὰ Καλύβια, τοῦ «σηματικοῦ» ἡ Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Τὸν «ἀποτροπαϊκὸν» ρυθμὸν εὐρίσκει ἡ συγγραφεὺς ἤδη εἰς τὴν νεκρόπολιν τοῦ Σφουγγαρά. Ἡ συγγραφεὺς δέχεται ὀρθῶς ὅτι ὑπάρχουν και μεικτὰ δείγματα τῶν τεχνοτροπιῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀντιστοιχοῦν πᾶσαι πρὸς ἰδιαιτέρας χρονικὰς φάσεις.

Κατὰ τὴν μετανакτορικὴν ἐποχὴν ἡ σφραγιδογλυφία δὲν ἔχει πλέον δημιουργικὴν δύναμιν, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνει τὰς κληρονομηθείσας μορφάς, βαίνουσα πρὸς τὴν παρακμὴν. Διατηροῦνται μόνον τὰ ἀπλούστερα θέματα, προτιμῶνται αἱ μεμονωμένα μορφαί, ἐπανεμφανίζονται τὰ γραμμικὰ μοτίβα. Πρόκειται κατὰ τὴν συγγραφέα περὶ τοῦ ἴδιου «σηηματικοῦ» καὶ «ἀποτροπαϊκοῦ» ρυθμοῦ, τὸν ὁποῖον εἶδομεν ἤδη εἰς τὴν προηγουμένην περίοδον. Τὰ σχήματα τῶν σφραγίδων δὲν μεταβάλλονται, ἀλλ' ἡ τεχνικὴ εἶναι ἀμελεστέρα. Ἐκ τῶν ὑλῶν ἐπικρατεῖ ὁ στεατίτης.

Ἡ ἱστορικὴ αὕτη παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως ἐνὸς ἐκ τῶν μᾶλλον χαρακτηριστικῶν κλάδων τῆς μινωικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας περιλήψιν ἔδωσα ἀνωτέρω, γίνεται ὑπὸ τῆς κ. Ξενάκη · Σακελλαρίου μὲ πλήρη γνώσιν τοῦ ὕλικου καὶ ἀσφαλὲς αἰσθητικὸν κριτήριον. Παρατηρῶ μόνον ὅτι ἀμφίβολος εἶναι ἴσως ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς περιόδου τῶν πρώτων ἀνακτόρων ὡς «μεταβατικῆς», μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ νέου συνόλου σφραγισμάτων τῆς Φαιστοῦ, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Doro Levi. Ταῦτα προέρχονται ἐξ ἐνιαίου καὶ σαφῶς πρωτοανακτορικοῦ στρώματος καὶ χαρακτηρίζονται πράγματι ἐκ μιᾶς ἰσχυρᾶς «φυσιοκρατικῆς» τάσεως, ἡ ὁποία προαναγγέλλει τὸν ἐπόμενον ρυθμόν, ἀλλὰ καὶ ἐκ μιᾶς παραλλήλου πλουσίας ἀναπτύξεως καθαρῶς διακοσμητικῶν θεμάτων, συχνὰ ἀναλόγων πρὸς τὰ θέματα τῆς καμαραϊκῆς ἀγγειογραφίας. Πολλὰ ἐκ τῶν σφραγίδων τοῦ πίνακος XVII, χαρακτηριζόμενα ὡς «ἀρχαῖκὰ πρίσματα» (διὰ τοῦ ὄρου νοοῦνται ὁμοῦ ἢ προ- καὶ παλαιοανακτορικῆ φάσις) καὶ προερχόμενα ἐκ Μαλίων (50, 51, 52), ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸ παλαιοανακτορικὸν ἐργαστήριον σφραγίδων, τὸ ἀνασκαφὲν ὑπὸ τοῦ A. Dessenpe. Τὸ αὐτὸ πιστεύω καὶ διὰ τὰς σφραγίδας 54, 57, 59, 63, τῶν ὁποίων δὲν σημειοῦται ἡ προέλευσις. Νομίζω ἀκόμη ὅτι θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ γίνῃ χωριστὴ διαπραγμάτευσις τῶν νεοανακτορικῶν καὶ μετανакτορικῶν δειγμάτων. Πράγματι ὑπάρχει κατὰ τοὺς νεοανακτορικοὺς χρόνους παραλλήλως πρὸς τὰ λαμπρὰ δείγματα, μία ἀπλουστερά σειρά σφραγιδολίθων, ἀλλὰ νομίζω ὅτι αὕτη δύναται νὰ διακριθῇ ἀπὸ τῶν χονδροειδῶν δειγμάτων τῆς μετανакτορικῆς παρακμῆς. Θέματα τινὰ τοῦ «ἀποτροπαϊκοῦ» ρυθμοῦ, ὡς ἰχθύες, σηπίαί, πτηνά, κοινὰ εἰς τὴν κεραμικὴν καὶ τὴν τοιχογραφίαν, πιστεύω ὅτι ἔχουν μόνον διακοσμητικὴν σημασίαν. Ἀντιθέτως βέβαιος εἶναι ὁ μαγικὸς ρόλος τῶν ἀγγείων, μασκῶν καὶ τοῦ ὠτὸς καὶ ὀφθαλμοῦ.

Ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος τῶν σφραγίδων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, μὲ ἀκριβῆ περιγραφὴν, μνεῖαν πάντων τῶν γνωστῶν δειγμάτων ἐκάστου θέματος, παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τῶν σημαντικωτέρων

θεμάτων καὶ ἐρμηνεῖαν αὐτῶν. Τὸ ὄλικόν κατατάσσεται κατὰ τὰς ἐκτεθείσας ἀνωτέρω τρεῖς χρονολογικὰς κατηγορίας (προανακτορικὴν, παλαιονακτορικὴν, νεοανακτορικὴν - μετανακτορικὴν) καὶ ὑποδιαιρεῖται κατὰ σχήματα (πρίσματα, σφραγιδες μὲ μίαν ἐπιφάνειαν) καὶ κατὰ θέματα (διακοσμητικὰ θέματα, ζῶα, φανταστικά ζῶα, πλοῖα, σύμβολα, ἀνθρώπινοι μορφαί, μεικταὶ μορφαί, σπονδικὰ ἀγγεῖα, μάσκα κ.λ.). Εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν ὁρισμένων θεμάτων εἶναι ἡ συγγραφεὺς ἐφεκτική, ἄρκουμένη εἰς τὴν παράθεσιν τῶν γνωμῶν τῶν κυριωτέρων μελετητῶν. Οὕτω θεωρεῖ ὑποθετικὴν τὴν ἄποψιν τοῦ Evans ὅτι αἱ λεγόμεναι «ἀρχιτεκτονικαὶ προσόψεις» παριστάνουν ἱερά. Διὰ τοὺς συχνοὺς ἐπὶ τῶν σφραγίδων μηνίσκους ἀρνεῖται ὅτι οὕτω δηλοῦνται μῆνες ταξιδίου τῶν περιστοιχένων πλοίων καὶ δέχεται πολὺ ὀρθῶς πολλαπλὴν ἐρμηνεῖαν: τὸ θέμα ἄλλοτε δηλοῖ τὴν θάλασσαν, ἄλλοτε ἰστία τοῦ πλοίου καὶ ἄλλοτε ἔχει ἀτιλῶς διακοσμητικὸν σκοπόν. Διὰ τὸ θέμα τοῦ κράνου, τὸ ὁποῖον ἀναγνωρίζει ἐκατέρωθεν κίνος ἐπὶ μιᾷ σφραγίδος, δέχεται ἰώρα, ἀντιθέτως πρὸς παλαιοτέραν ἄποψιν τῆς, ἱερὰν σημασίαν. Ἀμφιβολίαν ἐκφράζει περὶ τοῦ ἱεροῦ χαρακτήρος τῶν κυνοκεφάλων καὶ τῶν οὐρανίων σωμάτων. Ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα νομίζω ὅτι ἐπὶ τῶν σφραγίδων 360 καὶ 361 (πίν. XII καὶ XXVII) δὲν δηλοῦνται ἀστέρες, ἀλλὰ μᾶλλον φυτικά παραπληρωματικὰ θέματα (πβ. 367 πίν. XII). Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ «Μινωταύρου» δέχεται ἡ συγγραφεὺς ἀπωτέραν σχέσιν πρὸς μίαν ταυρόμορφον οὐρανίαν θεότητα. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι πράγματι ἡ πιθανωτέρα.

Εἰς τὰ παραρτήματα τοῦ βιβλίου ἐξετάζονται κεχωρισμένως ὁρισμένα θέματα. Τὰ χαρακτηριζόμενα ὡς «demi - fuseaux» διαιρεῖ ἡ συγγραφεὺς εἰς τρεῖς κατηγορίας καὶ δέχεται ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ταῦτα παριστάνουν ἰχθύς. Διεξοδικῶς ἐξετάζει ἐπίσης τὸ θέμα τῶν σπονδικῶν ἀγγείων, τῶν πλοίων καὶ τῶν ἀποτροπαϊκῶν μορφῶν («Γοργονεῖων» καὶ λεοντοκεφαλῶν), τὰς ὁποίας ὀρθῶς ἐρμηνεύει ὡς μάσκας, κοινὰς εἰς πολλοὺς πρωτογόνους πολιτισμούς. Νομίζω ἀντιθέτως ὅτι ἐπὶ τῆς σφραγίδος τοῦ Μόχλου εἰκονίζεται μορφή ὑψοῦσα τὰς χεῖρας καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρηθῶν αἱ χεῖρες ὡς θέμα ἄσχετον πρὸς τὴν ἀπεικονιζομένην ἐπὶ τῆς αὐτῆς σφραγίδος κεφαλὴν (σελ. 81 σημ. 2). Διεξοδικῶς ἐξετάζεται καὶ ὁ «πότις θηρῶν», διὰ τὸν ὁποῖον ἡ συγγραφεὺς διερωτᾶται μήσω; πρόκειται περὶ ἀπλῆς μιμήσεως ἑνὸς ἀνατολικοῦ θέματος ἄνευ σχέσεως πρὸς τὴν μινωϊκὴν θρησκείαν. Πιστεύω ὅτι γενικώτερον ὁ νεαρὸς θεός, συνοδοὺς τῆς κυρίας θεᾶς, ἀποτελεῖ ὀργανικὴν μορφήν τῆς μινωϊκῆς θρησκείας, ὡς καὶ τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν, μὴ δυναμένην νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἡ σφραγὶς 372 (πίν. VIII) εἶναι ἀκριβῶς διὰ τοῦτο σημαντικὴ, διότι ἐπ' αὐτῆς ἐχο-

μεν τὸν κυνοκέφαλον εἰς λατρευτικὴν στάσιν πρὸ ἄρρενος θεοῦ. Ἦτο φυσικὸν ὁ συνοδὸς τῆς θεῆς νὰ συνδυασθῇ, ὡς αὕτη, πρὸς τὰ ζῶα. Ἄν αἱ παραστάσεις του εἶναι σπανιώτεροι, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εἶναι δευτερεύων θεός, ὡς δευτερεύων εἶναι ὁ Ταμμοῦζ ἔναντι τῆς Ἰστάρ. Ἐπειτα ἡ ἐξέτασις τοῦ θέματος τῶν ταυρομαχιῶν, τοῦ ὁποίου πάντα τὰ δείγματα συλλέγονται καὶ κατατάσσονται κατὰ κατηγορίας. Ἐκτίθενται καὶ ὑποβάλλονται εἰς ἔλεγχον πᾶσαι αἱ περὶ τῆς σημασίας τῶν «ταυροκαθασιῶν» θεωρίαι. Ἰδιαιτέρως ἀρνεῖται ἡ συγγραφεὺς τὴν ἄποψιν ὅτι αὗται σχετίζονται πρὸς τὴν θυσίαν τοῦ ταύρου. Ἀρνεῖται ἐπίσης τὴν σχέσιν τῶν κρητικῶν ταυρομαχιῶν πρὸς μίαν ἀνάλογον καππαδοκικὴν παράστασιν καὶ μνημονεύει ἐνδιαφέροντα Ἰνδικὰ παράλληλα. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ διαπίστωσις διαφορῶν εἰς τὸν τρόπον τελέσεως τοῦ ἀγωνίσματος μεταξὺ τῶν χρόνων ἀκμῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν δευτέρων ἀνακτόρων.

Εἰς τὸ δεύτερον παράρτημα ἐξετάζει ἡ κ. Ξενάκη - Σακελλαρίου τὰ σχήματα τῶν σφραγίδων, κατατασσόμενα εἰς πλαστικά, γεωμετρικά, σφραγίδια, δακτυλίους καὶ «gemmes», περιλαμβανούσας πάντα τὰ λοιπὰ (φακοειδεῖς, ἀμυδαλοειδεῖς κ.λ.). Ἀκολουθεῖ σειρὰ σχεδίων τοῦ κ. Piet de Jong² καὶ φωτογραφίαι τῶν σφραγιδολίθων.

Ἡ κ. Ἀγνή Ξενάκη - Σακελλαρίου, γνωστὴ ἤδη ἐκ πολλῶν προηγουμένων δημοσιευμάτων τῆς, συμβάλλει μὲ τὸ νέον βιβλίον τῆς κατ' ἐξαιρετικὸν τρόπον εἰς τὴν σπουδὴν τῆς μινωϊκῆς σφραγιδογλυφίας καὶ γενικώτερον τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότης. Τὸ βιβλίον βοηθεῖ εἰς πληρεστέραν κατανόησιν βυσικῶν προβλημάτων τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, ὡς τῆς θρησκείας, τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐξελίξεως. Εἶναι ὑπόδειγμα συστηματικῆς καὶ ἐξαντλητικῆς ἐργασίας καὶ ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ πάντα μελετητὴν τοῦ ἀρχαίου κρητικοῦ πολιτισμοῦ.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

²) Ἡ σφραγὶς 29 πιν. III, φέρει παράστασιν ἀνήκουσαν εἰς γνωστὴν κατηγορίαν σκηνῶν ἀνοσπαραγωγῆς, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς στάσεως τῶν δύο αἰγῶν.